

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

ГРУЗДЬ О. І.,
ад'юнкт кафедри криміналістики
та судової медицини
(Національна академія внутрішніх
справ)

УДК 343.98

**ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ
ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ УМИСНИХ УБИВСТВ
У РАЗІ ПЕРЕВИЩЕННЯ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ**

У статті розкриваються загальні положення використання спеціальних знань під час розслідування умисних убивств у разі перевищення меж необхідної оборони. Визначено їх пізнавальну сутність і необхідність залучення спеціалістів до процесу розслідування злочинів цієї категорії.

***Ключові слова:** злочин, умисне вбивство, необхідна оборона, спеціальні знання, експертні дослідження.*

В статье раскрываются общие положения использования специальных знаний при расследовании умышленных убийств при превышении пределов необходимой обороны. Определена их познавательная сущность и необходимость привлечения специалистов к процессу расследования преступлений данной категории.

***Ключевые слова:** преступление, умышленное убийство, необходимая оборона, специальные знания, экспертные исследования.*

The article reveals the general provisions for the use of special knowledge in the investigation of intentional murders in excess of the limits of the necessary defense. Their cognitive essence and the necessity of attracting specialists to the process of investigation of criminal proceedings have been determined this category.

***Key words:** crime, intentional murder, defense required, special knowledge, expert research.*

Вступ. Успіх розслідування злочинів нерідко пов'язаний з умілим використанням спеціальних знань. Слідчий як особа, що ініціює залучення спеціалістів до процесу розслідування, повинен обґрунтовано застосовувати їх знання з метою найбільш раціонального використання.

Під час розслідування умисних вбивств у разі перевищення меж необхідної оборони питання застосування спеціальних знань є актуальним і водночас складним, що пояснюється досить специфічною особливістю та обстановкою вчинення цього виду злочину й особи злочинця.

Так, під час узагальнення слідчо-судової практики в кримінальних провадженнях про умисні вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони встановлено, що слідчими призначалася низка експертних досліджень, серед яких – судово-медична (100%); судово-дактилоскопічна (60,1%); судова трасологічна (40,3%); судова імунологічна (32,2%);

судова медико-криміналістична (31,8%); судова цитологічна (30,9%); судова експертиза холодної зброї (30,3%); судова балістична (4,5%); судово-психологічна експертиза (6,1%); комплексна психолого-психіатрична експертиза (60,9%). А також, як свідчать результати проведеного опитування слідчих, найбільш ефективним і доцільним є залучення під час розслідування цієї категорії злочинів залучення таких спеціалістів: інспекторів-криміналістів – 100%; судових експертів – 100%; працівників спеціалізованої пересувної лабораторії Експертної служби Міністерства внутрішніх справ – 63,3%; педагогів і психологів – 5,3%; кінологів – 5%.

Тому існує необхідність розроблення криміналістичних рекомендацій щодо застосування спеціальних знань під час розслідування умисних убивств у разі перевищення меж необхідної оборони.

Концептуальним засадам використання спеціальних знань присвячено праці таких учених-криміналістів: Т.В. Авер'янової, В.Г. Гончаренка, І.В. Гори, В.А. Журавля, А.В. Іщенка, Н.І. Клименко, І.І. Когутича, В.О. Коновалової, В.К. Лисиченка, В.Г. Лукашевича, О.І. Мотляха, М.В. Салтевського, Е.Б. Сімакової-Єфремян, М.Я. Сегая, І.В. Пирога, О.В. Таран, В.В. Тіщенко, В.Г. Хахановського, С.С. Чернявського, Ю.М. Черноус, В.Ю. Шепітька, М.Г. Щербаковського.

Однак використання спеціальних знань під час розслідування умисних вбивств у разі перевищення меж необхідної оборони не було предметом окремого наукового дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття теоретичних положень і надання практичних рекомендацій щодо використання спеціальних знань під час розслідування умисних вбивств у разі перевищення меж необхідної оборони.

Результати дослідження. Поняття «спеціальні знання» у криміналістичній літературі тлумачаться по-різному. Так, В.К. Лисиченко та В.В. Циркаль спеціальні знання визначають як незагальновідомі в судочинстві наукові, технічні та практичні знання, набуті в результаті професійного навчання чи роботи за окремою спеціальністю особою, залученою як спеціаліст чи експерт з метою сприяння слідству або суду в з'ясуванні обставин справи чи формування висновку з питань, для вирішення яких потрібне їх застосування [1, с. 22].

На думку Б.В. Романюка, спеціальні знання – це сукупність науково-обґрунтованих відомостей спеціального виду, якими володіють особи-спеціалісти в рамках будь-якої професії в різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла й, відповідно до норм кримінально-процесуального законодавства, використовують їх для успішного вирішення завдань кримінального судочинства [2, с. 57].

В.Д. Юрчишин під спеціальними знаннями розуміє сукупність науково-обґрунтованих знань у галузі науки, техніки, мистецтва та ремесла певної особи (спеціаліста) в межах будь-якої професії, які, відповідно до норм кримінального процесуального законодавства, є необхідними для повного, всебічного й об'єктивного встановлення обставин, що входять у предмет доказування, та вирішення інших завдань кримінального процесу [3, с. 44].

Спеціальні знання під час розслідування умисного вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони реалізуються через діяльність спеціаліста та експерта.

Так, згідно з ч. 1 ст. 71 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, спеціаліст – це особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування й судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок [4].

Експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право, відповідно до Закону України «Про судову експертизу», на проведення експертизи, якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, і дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань (ч. 1 ст. 69 КПК України) [4].

Учені визначають, що діяльність експерта суттєво відрізняється від діяльності спеціаліста тим, що експерт є особливою процесуальною фігурою, а завданням експертизи є

аналіз певних даних з метою встановлення нових фактів, що мають значення для досудового розслідування справи. Висновок експерта має доказове значення [5, с. 10–15].

Отже, діяльність двох процесуально незалежних осіб, таких як спеціаліст та експерт, під час розслідування умисних убивств у разі перевищення меж необхідної оборони має важливе значення для встановлення обставин кримінального провадження.

На початковому етапі розслідування умисних убивств у разі перевищення меж необхідної оборони необхідна участь спеціалістів різного фаху під час огляду місця події, що є важливим чинником для досягнення мети його проведення, так як саме місце події є вагомим джерелом інформації про злочин цієї категорії, яке містить певне відображення події злочину (слідів злочинця, потерпілого, речових доказів). Аналіз місця події дає змогу моделювати механізм злочину та обставини його вчинення.

Так, необхідно під час огляду місця події залучати спеціаліста-криміналіста. Виділяють основні напрями такого використання:

1) дослідження матеріально-фіксованих слідів-відображень: а) слідів людини (рук, ніг, взуття, зубів тощо) – дає змогу висувати версії щодо ознак учасників події (їхні стать, вік, зріст, вага, стан здоров'я, специфічні прикмети й інші індивідуальні характеристики, їхня поведінка на місці події); б) слідів знарядь, інструментів, холодної зброї – допомагає зробити попередні висновки про застосовані предмети й інструменти, механізм їх дії на об'єкт (перешкоду, жертву), напрямок їх руху, спосіб застосування; одержати певні орієнтовні дані про особу вбивці (його професію, вік, стать, зріст, комплекцію, фізичну силу, навички, наявність певного досвіду тощо); в) слідів транспортних засобів – надає інформацію, яка допоможе визначити вид, марку, модель автомобіля чи іншого транспортного засобу, його індивідуальні особливості; механізм події, напрямок руху, можливості утворення ушкоджень, наявних на тілі потерпілого; г) слідів контактної взаємодії інших матеріальних об'єктів і тварин, що дає змогу з'ясувати механізм їх взаємодії, діагностувати напрямок, силу впливу, відтворити розвиток події загалом;

2) дослідження слідів застосування вогнепальної зброї – дає можливість попередньо сформулювати припущення про напрямок, дистанцію пострілу, механізм злочину й місце розташування особи, яка стріляла, послідовність пострілів, ознаки застосованої зброї;

3) дослідження вузлів і петель – дає змогу діагностувати професійні навички їх виконавця, пов'язані із зайняттям спортом, бойовою справою, видом трудової діяльності;

4) дослідження зовнішніх ознак слідів крові – дасть змогу попередньо визначити умови й механізм їх утворення та механізм самої події, що відбулась.

Також необхідним за цих умов є залучення спеціаліста в галузі судової медицини. За допомогою його знань ми можемо отримати відповіді про місце, час, наявність і локалізацію ушкоджень, спосіб і механізм їх утворення, а також про інші сліди на трупі.

Для проведення всебічного та повного огляду місця події, де вчинено умисне вбивство в разі перевищення меж необхідної оборони, повинен залучатися кінолог зі службовою собакою. Залучення такого спеціаліста для пошуку запахових слідів, що пов'язані з подією злочину, надає суттєву допомогу під час розслідування злочину, коли злочинець зник з місця злочину. Завдяки такому заходу ефективність огляду збільшується в рази.

Залежно від ситуації може виникнути потреба в залученні інших фахівців з різноманітних галузей наукового знання, однак ми виокремили найбільш типові ситуації під час розслідування цього виду злочину.

Попередні висновки та припущення спеціалістів у процесі огляду місця події є важливим джерелом висунення слідчих версій на початковому етапі розслідування злочинів. Під час організації проведення процесуальних дій слідчі мають урахувати можливості використання всіх видів спеціальних знань, що суттєво сприятиме досягненню мети досудового розслідування.

Зважаючи на психологічний стан, у якому перебуває підозрювана особа (беручи до уваги процес оборони), суттєвого значення набуває допомога психолога в процесі підготовки слідчого до спілкування та під час отримання інформації від особи, що підозрюється

в учиненні злочину. Спеціаліст допоможе слідчому встановити психологічний контакт із підозрюваною особою. Тільки залучивши до розслідування професійного психолога, можна отримати дані, що допомагають зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної діяльності й виявив людини, які мають значення для висновків правового характеру.

Із цього приводу О.Д. Сітковська вважає, що застосування психологічних знань необхідно для: 1) змістового розкриття низки понять, що характеризують суб'єктивну сторону злочину; 2) розроблення й застосування переліку обставин, що обтяжують і пом'якшують покарання; 3) виділення в окремих складах злочину кваліфікуючих або, навпаки, привілейованих випадків; 4) вирішення питання про межі кримінальної відповідальності в ситуаціях, що тягнуть за собою зменшену вибірковість поведінки; 5) оцінювання випадків, коли діяння відбувається особою з психічними аномаліями або короткочасним розладом психічної діяльності в межах осудності; 6) розроблення єдиного розуміння та вживання понять «осудність», «неосудність», «віковий поріг кримінальної відповідальності» [7, с. 72].

Залучення спеціаліста з галузі психології є необхідним не лише під час допиту підозрюваного, а також під час слідчого експерименту, інших слідчих (розшукових) дій.

Під час розслідування умисних убивств у разі перевищення меж необхідної оборони спеціаліст надає консультації, допомагає слідчому виявити, закріпити, оглянути й попередньо дослідити сліди злочину та інші речові докази, зокрема мова йде про інспектора-криміналіста; медика-криміналіста; працівників спеціалізованої пересувної лабораторії; кінолога; педагога; психолога та ін.

Також під час розслідування слідчим обов'язково призначаються судові експертизи. Судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини кримінального провадження, що знаходиться в розпорядженні органу досудового розслідування чи суду. Різноманітність слідової інформації, яка виявляється під час розслідування умисних убивств у разі перевищення меж необхідної оборони, дає змогу говорити про потенційну можливість під час такого кримінального провадження проводити всі основні види експертиз: криміналістичні, судово-медичні, хімічні, комплексні судові психолого-психіатричні тощо.

Основним завданням дактилоскопічної експертизи є ідентифікація особи за слідами її рук, які залишені на місці події. Якщо версія про особу, що залишила слід, ще не висунута, а також якщо слідчий вважає за потрібне встановити, чи є на предметах обстановки місця події невидимі або слабовидимі сліди, перед експертом може постати питання про наявність такого роду слідів і їх придатність для ідентифікації особи. Експертиза слідів рук вирішує й низку неідентифікаційних завдань, пов'язаних із визначенням механізму слідоутворення, особливостями будови руки, яка залишила слід, деякими іншими характеристиками слідоутворюючого об'єкта.

Основними завданнями трасологічної експертизи є ідентифікація або визначення родової (групової) належності індивідуально визначених об'єктів за матеріально фіксованими слідами – відображеннями їх слідоутворюючих поверхонь; діагностика (установлення властивостей, станів) об'єктів; ситуаційні завдання (установлення механізму слідоутворення тощо).

У процесі проведення експертизи механічних пошкоджень одягу встановлюються характер пошкоджень і механізм їх утворення, вирішуються питання, пов'язані з ідентифікацією (ототожненням) знаряддя за пошкодженнями, що є на цьому одязі, тощо.

У разі виявлення на одязі слідів біологічного походження чи хімічних сполук слідчим можуть призначатися щодо одягу судово-хімічні, судово-біологічні, судово-медичні та інші експертизи. Варто зазначити, що дослідження пошкоджень одягу, пов'язаних з одночасним спричиненням тілесних ушкоджень людині, належить до компетенції судово-медичної експертизи.

Також у разі виявлення під час розслідування слідів біологічного походження слідчий призначатиме біологічну експертизу, основними завданнями якої є установлення належності

ті об'єктів тваринного та рослинного походження до конкретного біологічного роду чи виду, а також виявлення мікрооб'єктів зазначеного походження в будь-якій масі або на предметах обстановки місця події; установлення спільної родової (групової) належності декількох порівнюваних об'єктів; установлення належності об'єктів біологічного походження до одного цілого; визначення біологічних характеристик стану об'єкта тощо.

Ці сліди допоможуть слідчому під час з'ясування обстановки місця події, а також у проведенні низки слідчих (розшукових дій), а саме допиту підозрюваного з урахуванням отриманої інформації з місця події та перевірки достовірності отримання правдивих показань, проведення слідчого експерименту.

Під час розслідування досліджуваного нами виду злочину слідчим обов'язково буде призначена судова експертиза для встановлення причин смерті (п. 1 ч. 2 ст. 242 КПК України); для встановлення тяжкості й характеру тілесних ушкоджень (п. 2 ч. 2 ст. 242 КПК України); для визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо осудності, обмеженої осудності (п. 3 ч. 2 ст. 242 КПК України) [4].

Судово-медична експертиза трупа під час розслідування умисних убивств у разі перевищення меж необхідної оборони є обов'язковою, лише вона надасть слідчому відповіді щодо причини смерті потерпілого.

Слідчий під час підготовки судово-медичної експертизи повинен, залежно від наявних у нього матеріалів, орієнтуватися на постановку таких питань, які можуть у процесі їх вирішення дати найбільш повну інформацію.

Судово-медична експертиза трупа проводиться з метою отримання відповідей на такі питання: 1) чи є на тілі тілесні ушкодження, який характер і локалізація ушкоджень, що були заподіяні потерпілому; 2) які ушкодження заподіяні прижиттєво, які – посмертно; 3) яка давність заподіяння ушкоджень; 4) до якого ступеня тяжкості належать заподіяні прижиттєві тілесні ушкодження; 5) чи можливим є заподіяння ушкоджень власною рукою потерпілого; 6) чи збігаються характер і локалізація ушкоджень на тілі потерпілого з характером і локалізацією ушкоджень на його одязі; 7) яка безпосередня причина смерті потерпілого; 8) чи є ознаки активного або пасивного переміщення потерпілого після заподіяння ушкоджень; 9) чи є на трупі ознаки зміни його розташування та пози після настання смерті.

Перелік запитань не є вичерпним, але ми вважаємо, що вищеперераховані питання є основними під час проведення судово-медичної експертизи трупа.

Важливим є призначення судово-психологічної експертизи. Після повідомлення особі про підозру в рамках розслідування кримінального провадження про вищевказаний злочин необхідно встановити факт наявності необхідної оборони. Мова йде й про з'ясування наявності в підозрюваного під час учинення злочину на психологічному рівні особливого стану необхідної оборони, адже в законодавстві передбачений особливий привілейований склад умисного вбивства (ст. 118 Кримінального кодексу України) та пов'язане із цим пом'якшення кримінальної відповідальності. Але слідчому також потрібно відмежувати стан необхідної оборони від досить схожого за складом злочину – умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання.

При цьому важливо зазначити, що слідчий не володіє достатніми знаннями для вирішення ідентифікаційних, діагностичних, ситуаційних питань, пов'язаних із визначенням імовірності існування фізіологічного афекту в суб'єкта злочину в момент заподіяння смерті іншій людині. Тому виникає потреба в ході досудового розслідування залучати осіб, які володіють відповідними психологічними та психіатричними знаннями, можуть провести необхідні експертні дослідження й дати кваліфіковані висновки, відповідно до поставлених слідчим у постанові про призначення експертизи питань. З огляду на вагоме значення комплексного використання спеціальних психолого-психіатричних знань для процесу доказування умисного вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони, а також урахування дискусійний характер наукових обговорень у вивченій нами літературі та проблемність застосування відповідних норм у слідчій практиці, очевидною є актуальність і важливість наукового дослідження окресленої тематики.

На стадії досудового розслідування кваліфікація стану сильного душевного хвилювання, як доречно зазначає М.В. Костицький, є компетенцією правоохоронних органів, але здійснюється вона «на основі експертно-психологічного висновку про те, що в момент учинення злочину підозрюваний (обвинувачений) перебував у стані емоційного збудження, яке досягло ступеня фізіологічного афекту» [8, с. 196]. При цьому під час учинення умисного вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони особа повинна розуміти й бажати смерті особі, що вчинила на неї напад.

У низці випадків необхідним є комплексне використання спеціальних психолого-психіатричних знань для процесу встановлення обставин умисного вбивства в разі перевищення меж необхідної оборони.

Висновки. Отже, застосування спеціальних знань під час розслідування умисних убивств у разі перевищення меж необхідної оборони та налагодження тісної взаємодії зі спеціалістами є необхідним елементом організації розслідування злочинів указанного виду.

Список використаних джерел:

1. Лисиченко В.К. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике : [учебное пособие] / В.К. Лисиченко, В.В. Циркаль. – К. : КГУ, 1987. – 100 с.
2. Романюк Б.В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві / Б.В. Романюк. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2002. – 196 с.
3. Юрчишин В.Д. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В.Д. Юрчишин ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 227 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2013 (зі змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2013. – № 9–13. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
5. Виноградов И.В. Экспертизы на предварительном следствии : [справочное пособие] / И.В. Виноградов, Г.И. Кочаров, Н.А. Селиванов ; Прокуратура СССР, Всесоюз. науч.-исслед. ин-т криминалистики. – М. : Госюриздат, 1959. – 216 с.
6. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.
7. Ситковская О.Д. Новые направления судебно-психологической экспертизы : [справочное пособие] / О.Д. Ситковская, Л.П. Коньшева, М.М. Коченов. – М. : ООО Юрлитинформ, 2000. – 160 с.
8. Юридична психологія : [підручник] / [Д.О. Александров, В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко та ін.] ; заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсеєва. – 2-є вид., доопр. та доп. – К. : КНТ, 2008. – 352 с.

